

Wstęp

Pojęcia stosowane do określenia osób resocjalizowanych są zróżnicowane (Bartkowicz, 2013). Brak jednolitości wynika z faktu, że problematyka ta jest przedmiotem zainteresowań przedstawicieli różnych dyscyplin naukowych, między innymi takich, jak: psychologia, psychiatria, pedagogika, socjologia czy prawo. Każda z nich charakteryzuje się: innym przedmiotem badań, odmiennymi celami procesu poznania, specyficzną perspektywą badawczą i odrębnym aparatem pojęciowym. Jednak z różnorodnością pojęć i koncepcji w tym obszarze mamy do czynienia nie tylko w wymiarze interdyscyplinarnym, ale również w wymiarze intradyscyplinarnym (w obrębie danej dyscypliny naukowej), oczywiście w różnym stopniu.

Do najbardziej popularnych określeń, które funkcjonują obecnie **w rodzimej literaturze pedagogicznej**, należą terminy niedostosowanie społeczne i nieprzystosowanie społeczne. Lesław Pytka twierdzi, że „nieprzystosowanie społeczne wyraża się w nieadekwatnym funkcjonowaniu dziecka w ważnych dla systemu społecznego rolach, w przejawianiu zachowań ryzykownych, zwanych antagonistyczno-destruktywnymi, w nieumiejętności lub w niechęci do zaspokojenia potrzeb pierwszego i drugiego rzędu, w sposób akceptowany społecznie. Prawdopodobieństwo nieprzystosowania jest większe, im wyższy bywa poziom skumulowania niekorzystnych czynników socjokulturowych i biopsychicznych działających w życiu jednostki oraz im silniejsze są pokusy, którym ulega” (Pytka, 2011, s.13).

Jan Konopnicki (1971, s. 20–21) za Stottem przedstawił z kolei koncepcję niedostosowania społecznego, wedle której dziecko niedostosowane: cechuje się nierealistyczną motywacją działania, prowadzącą do frustracji; stwarza sobie wiele problemów i kłopotów, których nie jest w stanie samo rozwiązać, a które realnie są możliwe do rozwiązania; reaguje w sposób niemożliwy do przewidzenia, a reakcje te nie są proporcjonalne i adekwatne do bodźców je wywołujących, dlatego nie osiąga sukcesu. I wreszcie głównym elementem niedostosowania jest złe samopoczucie i cierpienie tej osoby. Konopnicki sądził, że

zasadnicze kryteria rozpoznawania niedostosowania społecznego są wyłącznie psychologiczne, a konsekwencje natury społecznej.

Interesującą analizę pojęcia niedostosowanie społeczne w kontekście terminów bliskoznacznych takich, jak: zaburzenia w zachowaniu oraz zaburzenia emocjonalne, przedstawił Bronisław Urban (2000). Ten znakomity polski pedagog postulował utrzymanie terminu zaburzenie emocjonalne jako odrębnego, ponieważ obejmuje on klasę zjawisk, których nie można zdefiniować pozostałymi pojęciami, tj. niedostosowaniem społecznym i zaburzeniami w zachowaniu. Z kolei oba ostatnie terminy można stosować zamiennie, gdyż obejmują przypadki naruszenia norm społecznych ze względu na trwałe przeżywanie przez dziecko niekorzystnych stanów wewnętrznych, czyli zaburzeń emocjonalnych. Innymi słowy, każdy przypadek zaburzenia w zachowaniu/niedostosowania społecznego zawiera istotny składnik, którym są zaburzenia emocjonalne, ale nie każdy przypadek dziecka zaburzonego emocjonalnie musi zakładać naruszenie norm społecznych, czyli zaburzenie zachowania/niedostosowanie społeczne (Urban, 2000). Zdaniem Bronisława Urbana, zaburzenie emocjonalne nie jest tożsame z niedostosowaniem społecznym, ale jest ściśle z nim związane, stanowiąc najczęściej jego przyczynę bądź jego wstępny etap. Zaburzenia emocjonalne są psychologicznym komponentem niedostosowania społecznego. Urban (2000, s. 37) wskazywał na rozwojowy proces zjawiska, tj. „zaburzenie emocjonalne – zaburzenie w zachowaniu/niedostosowanie społeczne – przestępczość”. Według tego uporządkowania, całe zjawisko jest rozważane jako składające się z trzech elementów, stanowiących równocześnie trzy stadia złożonego procesu”.

Zjawisko nieprzystosowania/niedostosowania społecznego, jak twierdzi Marek Konopczyński, „wynika w dużej mierze z zaburzonych procesów socjalizacyjnych uniemożliwiających poprawne funkcjonowanie w rolach życiowych i społecznych, blokujących rozwój potencjałów i zasobów indywidualnych oraz uruchamiających procesy stygmatyzacyjne powodujące usztywnianie się osób im ulegających w dewiacyjnych rolach społecznych oraz preferowanie przez nie nieakceptowanych społecznie form i sposobów zaspokajania potrzeb (Konopczyński, 2014, s. 15–16).

Oprócz przedstawionych pojęć w literaturze przedmiotu funkcjonuje jeszcze inny termin, zaproponowany przez Czesława Czapówa, mianowicie wykolejenie społeczne, które jest głównym pojęciem jego teorii wykolejenia społecznego przedstawionej w najważniejszym dziele tegoż autora, tj. *Wychowaniu resocjalizującym* (1978). Wykolejenie społeczne, jak twierdzi Czapów, „jest zawsze w swej istocie, pewnym stanem skłonności, ujmowanym jako a) manifestacje, b) składniki (składające się na postawę nastawienia) oraz c) determinanty (czynniki przyczynowe i wynikające zeń zdarzenia, stanowiące

elementy procesu genezy wykołejenia się). Chodzi tu o skłonności tworzące swoiście zintegrowany zbiór postaw” (1978, s. 100).

Teoria wykołejenia społecznego zajmuje szczególne miejsce w literaturze podejmującej problematykę nieprzystosowania społecznego. Wymieniana jest niemalże przez wszystkich polskich badaczy jako klasyka polskiej pedagogiki resocjalizacyjnej (Pytka, 2003, s. 10). Ale już wstępna analiza literatury przedmiotu pozwala wyciągnąć wnioski, że niewiele badań empirycznych poświęcono weryfikacji jej najważniejszych założeń. Teoria wykołejenia społecznego jest wielowarstwowa. Wychodząc z przekonania, że nie jest możliwe jej empiryczne zweryfikowanie w jednym projekcie badawczym ze względu na jej obszerność i wielowątkowość, skoncentrowano się wokół problematyki **typologii nieprzystosowania społecznego osób dorosłych**, która zarazem jest **przedmiotem prezentowanych badań**. W zasadzie wszyscy badacze zgadzają się co do tego, że nieprzystosowanie społeczne jest zjawiskiem złożonym, zatem nie stanowi monolitu, innymi słowy jest to zjawisko, które może przybierać rozmaite formy. Różnice w poglądach teoretyków i praktyków resocjalizacji dotyczą liczby i jakości tych typów. Przyczyny rozbieżności mogą np. wynikać choćby z rodzaju zastosowanych strategii badawczych (jakościowych lub ilościowych).

Tematyka związana z typologią zachowań problemowych jest wciąż aktualna i podejmowana od lat nie tylko w pedagogice resocjalizacyjnej, ale również w innych naukach społecznych, np. w psychologii. Jako przykład mogą posłużyć liczne najnowsze badania na temat struktury czynnikowej psychopatii przy zastosowaniu Psychopathy Checklist-Revised (Cooke i wsp., 2001; Hildebrand i wsp. 2002; Johansson i wsp., 2002; 2005a, 2005b; 2007; Flores-Mendoza i wsp., 2008; Bishop, Hare, 2008; Medina i wsp., 2013; Neumann i wsp., 2014; Leon-Mayer, 2015; Zwets i wsp., 2015) czy Self-Report Psychopathy Scale (Mahmut i wsp., 2011; Seibert i wsp., 2011; Freeman, Samson, 2012; Neal, Sellbom, 2012; Dębowska i wsp., 2014). Wciąż podejmowane eksploracje naukowe związane są z możliwościami wykorzystania coraz bardziej wysublimowanych technik statystycznych, takich, jak np. *bifactor analysis* (Boduszek, Dębowska, 2015). Niewątpliwie liczba przeprowadzanych badań w tym zakresie potwierdza, że problem nadal wydaje się być nierozstrzygnięty.

Czesław Czapów w ramach teorii wykołejenia społecznego wyróżnił typ nihilistyczno-agresywny, typ nihilistyczno-wycofujący, typ dogmatyczno-ekspansyjny i typ dogmatyczno-restrykcyjny, które zostały nazwane typami wadliwej integracji postaw. Autorowi pracy nie udało się dotrzeć do badań, które stanowiłyby weryfikację empiryczną tej typologii, zresztą sam Czapów nie przedstawił dowodów empirycznych na potwierdzenie jej prawdziwości. Praca jest próbą zaradzenia temu niedostatkowi.

Celem pracy jest zbadanie struktury typów wadliwej integracji postaw osób wykolejonych społecznie, którymi są: (1) integracja nihilistyczno-agresywna i (2) nihilistyczno-wycofująca oraz (3) integracja dogmatyczno-ekspansyjna i (4) dogmatyczno-restrykcyjna. Czapów (1978, s. 130) zatem wskazywał na istnienie 4 typów wadliwej integracji postaw. Autor *Wychowania resocjalizującego* nie wspomina o podtypach w obrębie każdego z wyróżnionych typów, przez co można sądzić, że są one (typy) homogeniczne.

W *Słowniku wyrazów obcych PWN* (2004, s. 968) czytamy, że termin typologia oznacza: (a) naukę o typach, badanie porównawcze typów w zakresie różnych nauk, (b) podział czegoś według określonych zasad, a także (c) zbiór zasad umożliwiających grupowanie poszczególnych osób, przedmiotów, zjawisk itp. według określonych typów. W prezentowanej pracy dokonano (1) teoretycznego porównania istniejących typów szeroko rozumianych zachowań problemowych w obrębie różnych nauk, co stanowiło punkt wyjścia do przeprowadzenia: (2) analizy struktury typów nieprzystosowania społecznego na podstawie empirycznych badań własnych z wykorzystaniem strategii ilościowej (Pilch, Bauman, 2001; Pilch 2010). Tadeusz Pilch omawiając jej zalety, wskazuje między innymi, że procedury badawcze w niej stosowane chronią przed oddziaływaniem na przebieg badań subiektywizmu badacza i badanego oraz innych okoliczności zakłócających. Ponadto dodaje, że wykorzystuje się w nich pomiar, który spełnia warunki precyzji, poprawności, rzetelności i trafności (Pilch, 2010, s. 74). Zjawisko nieprzystosowania społecznego nie jest jednorodne, jest nacechowane mnogością kryteriów, wymiarów, co pociąga za sobą konieczność operowania wieloma zmiennymi. Z kolei zastosowanie strategii jakościowych naraża badacza na zarzut subiektywizmu i stronniczości, a wraz ze wzrostem liczby zmiennych zarzuty te są jeszcze bardziej uzasadnione. Duża liczba zmiennych naturalnie powoduje olbrzymie trudności interpretacyjne.

Praca składa się z dwóch części: teoretycznej i empirycznej. Część teoretyczna zawiera trzy rozdziały. W pierwszym z nich przedstawiono szczegółowy opis teorii wykolejenia społecznego Czapówa. W sposób oczywisty jest to uwarunkowane tematem pracy. Skoro zatem jej celem jest weryfikacja empiryczna typów wadliwej integracji postaw, to należało uprzednio przedstawić podstawowe założenia omawianej teorii. Drugi rozdział stanowi prezentację pojęcia resocjalizacja, które w sposób ścisły jest związane z problematyką nieprzystosowania/wykolejenia społecznego. Dokonano przeglądu różnych znaczeń tego terminu ze szczególnym uwzględnieniem ujęcia pedagogicznego. W trzecim rozdziale opisano teorie i koncepcje podejmujące tematykę typologii szeroko rozumianych zachowań problemowych w wybranych dyscyplinach, tj.: pedagogice, psychologii, psychiatrii i socjologii. W spisie treści świadomie zrezygnowano ze stosowania terminu nieprzystosowanie społeczne na korzyść

zachowań problemowych. Uznano, że termin ten, funkcjonujący w naukach pedagogicznych, zwłaszcza w pedagogice resocjalizacyjnej (Pytka, 1984, 2000), nie jest adekwatny w obszarze innych nauk (np. psychologii). W ramach koncepcji i typologii zachowań problemowych w pedagogice uwzględniono koncepcję Jana Konopnickiego i Denisa H. Stotta, a także koncepcję Lesława Pytki. Z kolei wśród koncepcji i typologii zachowań problemowych obecnych w psychologii i psychiatrii uwzględniono wczesne typologie zachowań problemowych takie, jak: typologię Hewitt i Jenkinsa; typologię Petersona; typologię Hartmana. Ponadto podrozdział ten zawiera typologię nieprzystosowania społecznego w koncepcji Sullivana, Granta i Granta. Rozdział zawiera także klasyfikacje zaburzeń zachowania, antyspołecznych zaburzeń osobowości i psychopatii, jako kategorii skrajnego nieprzystosowania społecznego. Część teoretyczną współtworzą także koncepcje i typologie zachowań problemowych w socjologii i kryminologii. Tę część zamyka przegląd typologii nieprzystosowania społecznego związanej z podkulturą więzienną.

W części empirycznej, która składa się z 4 rozdziałów, zawarto metodologię badań własnych (rozdział czwarty), w tym: podstawowe założenia i plan badań, cel badań, problemy hipotezy badawcze oraz wykorzystane narzędzia. Aby zrealizować cel badań, niezbędne było skonstruowanie własnego narzędzia na podstawie założeń teorii wykolejenia społecznego, które zostało nazwane Warszawskim Inwentarzem Zachowań Antyspołecznych (WIZA). W celu oszacowania właściwości psychometrycznych nowego narzędzia wykorzystano: Całościowy Inwentarz Zachowań Nieprawidłowych Paulhusa w modyfikacji Skowrońskiego; Kwestionariusz BPQA Bussa i Perry'ego; Inwentarz asocjalności Jesnessa; Kwestionariusz Impulsywności, Skłonności do Ryzyka i Empatii Eysencka i współpracowników; Skalę Mach IV. W rozdziale czwartym zawarto także charakterystykę badanych grup, sposób przeprowadzenia badań, zasady doboru próby oraz zastosowane metody statystyczne. Rozdział piąty natomiast zawiera właściwości psychometryczne Warszawskiego Inwentarza Zachowań Antyspołecznych (WIZA), które zwłaszcza w zakresie trafności teoretycznej (czynnikowej) stanowią jednocześnie analizę struktury typów wadliwej integracji postaw. Rozdział szósty opisuje strukturę grupową więźniów w zależności od stopnia nasilenia typów/podtypów wadliwej integracji postaw, a rozdział siódmy – zależności między podtypami wadliwej integracji postaw. Wnioski końcowe, zakończenie, bibliografia i aneksy zamykają treść prezentowanej rozprawy.

Wyrazy wdzięczności kieruję w stronę Recenzentów pracy: prof. Zdzisława Bartkowicza oraz prof. Mieczysława Radochońskiego za niezwykle cenne uwagi krytyczne.

Chciałbym również podziękować kierownictwu Okręgowego Inspektoratu Służby Więziennej w Warszawie za umożliwienie badań i pomoc w ich przeprowadzeniu w podległych placówkach.

Zachowam nigdy niewygasłą wdzięczność mojemu pierwszemu Mistrzowi, znakomitemu metodologowi badań psychologicznych, Profesorowi Januszowi Kostrzewskiemu, który niestety nie doczekał niniejszej publikacji. To właśnie Profesor nauczył mnie samodzielności, krytycznego myślenia oraz odwagi chodzenia własnymi ścieżkami.